

Доўнар. Т.І.

<p>Довнар Т.И.</p> <p>Характерные черты и особенности правового развития Беларуси на важнейших исторических этапах</p> <p>В статье рассматривается история правового развития Беларуси, начиная с периода древнейших государств, до современной государственности конца XX в. На основе выделения важнейших этапов эволюции государственности выявлены наиболее характерные особенности и тенденции в развитии национального права.</p>	<p>Taisa I. Dovnar</p> <p>Peculiarities of Legal Development of Belarus of the Most Important Historical Periods</p> <p>The article deals with the history of legal development of Belarus during ancient states till modern state of the end of the XX century. The author reveals peculiarities and trends in the development of national law, based on the differentiation of the most important periods of the evolution of state.</p>
---	--

У гісторыі айчыннага права, эвалюцыя якога праходзіла пад уздзеяннем разнастайных унутраных і знешніх прычын, найбольш акрэслена знайшлі адлюстраванне характэрныя рысы сацыяльна-эканамічнага, палітычнага і культурнага жыцця народа. Менавіта вывучэнне прававой гісторыі, якое даволі доўга стрымлівалася шэрагам фактараў, дае нам уяўленне аб стане і характэрных рысах развіцця дзяржаўнага апарата, становішчы насельніцтва, месца асобы ў грамадстве і інш., а ўвогуле - дае магчымасць асэнсаваць узровень развіцця дзяржаўнасці ў той ці іншы гістарычны перыяд. Як элемент агульнай культуры грамадства, права адлюстроўвае таксама ўзровень духоўнага жыцця народа, светапогляд грамадства ў той ці іншы перыяд часу, змены ў яго правасвядомасці.

Гісторыя Беларусі, у якой шмат агульнага з гісторыяй іншых еўрапейскіх дзяржаў і народаў, мае шэраг асаблівасцяў, адной з якіх з'яўляецца выкарыстанне на працягу стагоддзяў летапісцамі і навукоўцамі (асабліва замежнымі) адносна насельніцтва, што тысячагоддзямі пражывала на тэрыторыі Беларусі, розных назваў. Гэта ўносіць пэўную блытаніну ў асэнсаванне гісторыі Беларусі, перашкаджае яе вывучэнню. Напрыклад, нават у другой палове XIX ст. Заходняя Беларусь у некаторых публікацыях працягвала яшчэ называцца Літвой.

Кожны этап развіцця прававой гісторыі Беларусі таксама меў свае характэрныя рысы, адрозніваўся пэўнымі тэндэнцыямі, асабліва гэта тычылася тых паваротных гістарычных рубяжоў, калі ўзнікала настойлівая неабходнасць перасэнсавання мінулага з мэтай пазбегнуць ранейшых памылак і абраць правільны напрамак развіцця. Асабліва патрэбна звярнуць увагу на тое, што пытанні айчыннай прававой гісторыі доўгі час амаль не падвяргаліся навуковай распрацоўцы, таксама як і не публікаваліся помнікі права, шмат з якіх было

знішчана падчас войнаў, іншых стыхійных бедстваў, або вывезена з тэрыторыі Беларусі.

Дагэтуль застаецца адчыненым пытанне, калі ўзнікла дзяржаўнасць у народаў Усходняй Еўропы і якія прычыны прывялі да пераходу ад дадзяржаўных формаў грамадскага існавання да палітыка-тэрытарыяльнай арганізацыі кіравання грамадствам – дзяржаўнасці. Адносна гэтага навукоўцы выказваюць розныя думкі, а знакаміты беларускі гісторык права Я.А. Юхо, спасылаючыся на мераванні шэрага навукоўцаў, гістарычныя факты, у тым ліку на ваенныя паходы ўсходніх славян супраць Візантыі, рымлян і германскіх народаў у III–VII стст. н. э., нават абгрунтоўваў меркаванне, што дзяржаўнасць узнікла да новай эры¹.

Галоўнымі крыніцамі звестак аб узнікненні і форме старажытных беларускіх дзяржаў-княстваў з’яўляюцца летапісы, хронікі і іншыя пісьмовыя крыніцы, якія дайшлі да нашага часу («Аповесць мінулых гадоў», Іпацьеўскі, Лаўрэнцьеўскі, Супрасльскі летапісы, «Хроніка Літоўская і Жамойцкая», «Хроніка Быхаўца» і інш.) Спачатку на тэрыторыі Беларусі існавала даволі шмат, пераважна невялікіх княстваў (Полацкае, Тураўскае, Пінскае, Віцебскае, Берасцейскае, Мінскае, Гарадзенскае, Смаленскае, Навагародскае, Слуцкае, Мсціслаўскае княствы і інш.). З X ст. Полацкае княства існуе ўжо як буйная дзяржава, якая мае ўласную, вядомую ва ўсёй Еўропе княжацкую дынастыю, моцнае войска, развітыя гандлёвыя сувязі з іншымі дзяржавамі. А.Е. Праснякоў адзначаў, што Полацкае княства «жило своей отдельной жизнью с первого своего появления на исторической арене»². У XI ст. Полацк супернічае з Кіевам і Ноўгарадам у імкненні пашырыць свае валоданні. Летапісныя крыніцы згадваюць аб мірных дамовах полацкіх князёў з кіеўскім князем Яраславам Мудрым у 1021, 1024 гг. адносна пашырэння тэрыторыі княства. У суперніцтве з іншымі княствамі Усходняй Еўропы у XI–XIII стст. Полацкае княства, якое знаходзілася на знакамітым гандлёвым шляху «з варагаў у грэкі», імкнецца павялічыць тэрыторыю і свой уплыў. У пэўны перыяд у залежнасці ад яго знаходзіліся больш дробныя княствы (Віцебскае, Друцкае, Браслаўскае, Лукомльскае, Чартарыйскае і інш.). Быў значным і знешнепалітычны статус Полацкай дзяржавы, усе грамадскія адносіны ў якой рэгламентаваліся ўласным звычайным правам.

У «Аповесці мінулых гадоў» гаворыцца аб тым, што ўсе старажытныя княствы мелі свае звычаі, законы і «заповеди», г.зн. там дзейнічала пэўная сістэма праваў паводзін людзей, якая абапіралася на агульнапрынятае і даўнасць ужывання. Звычайным (або звычайным) правам, галоўнай часткай якога было кожнае (вечавое) права, рэгуляваліся структуры і кампетэнцыя органаў дзяржаўнай улады, правы і абавязкі класаў і сацыяльных груп насельніцтва, сямейныя, зямельныя, судова-працэсуальныя і іншыя праваадносіны. Яно ж вызначала форму ўлады, парадак уступлення князя на

княжацкі трон і пазбаўленне яго пасады. Як правіла, уступленне князя на трон ажыццяўлялася паводле спадчыны ці выбрання. Аднак у абодвух выпадках захоўваўся парадак, вызначаны звычайным правам, паводле якога князь прысягаў ахоўваць тэрыторыю дзяржавы, інтарэсы яго жыхароў і не парушаць звычаяў («старыны не рухаць»). Умовы ўступлення князя на трон афармляліся граматай, калі ён уступаў на трон па спадчыне, або дагаворам, калі яго запрашалі на княжанне з «чужой» зямлі, але ў абодвух выпадках гэта суправаджалася язычніцкім абрадам пасаджэння на трон. Менавіта дагаворы насельніцтва з князямі з'яўляюцца найбольш старажытнымі помнікамі права. Аднак, першыя дагаворы не захаваліся, аб змесце іх можна меркаваць па летапісных звестках і пазнейшых, пацвярдзальных граматах (Полацкіх, Віцебскіх і інш.).

Гэтыя граматы, якія атрымалі ўмоўную назву абласных, замацоўвалі аўтаномныя правы асобных зямель у складзе Вялікага княства Літоўскага – новай дзяржавы, палітыка-эканамічным цэнтрам якой сталі беларускія землі. Выдаваліся яны спачатку ў XIV ст. пры першапачатковым уваходзе гэтых земляў (часцей за ўсё гэты былі старажытныя беларускія княствы) ў склад новай дзяржавы, а потым яны пацвярджаліся наступнымі вялікімі князямі. Да нашага часу дайшлі больш познія пацвярдзальныя граматы (Полацкай зямлі 1511, 1547, 1580, 1634 гг., Віцебскай зямлі 1503, 1509, 1561 гг., Смаленскай зямлі 1505 г., Драгічынскай зямлі 1511, 1547 гг., Жмудскай зямлі 1492, 1574 гг. і інш.)³. Граматы рэгламентавалі ўзаемаадносіны гэтых зямель з цэнтральнай уладай, правы і абавязкі насельніцтва. Адначасова яны мелі сілу і значэнне мясцовых законаў, бо рэгулявалі ўнутранае грамадскае жыццё. Насельніцтва ў іх выступае адпаведна звычайнаму праву адзіным грамадствам (палачане, віцебляне і г. д.) без падзелу на саслоўі. Граматы старанна захоўваліся насельніцтвам (часцей у памяшканнях царкваў). Так, граматы Полацкай зямлі захоўваліся ў царкве св. Сафіі, Віцебскай зямлі – у царкве Прачыстай Богамаці. Яны часам знішчаліся ў пажарах і войнах, перапісваліся і аднаўляліся. Шматлікія нормы гэтых грамат маюць канстытуцыйнае значэнне. Так, гаварылася, што віцебскі і полацкі ваяводы прызначаюцца са згоды насельніцтва, жыхары гэтых зямель судзяцца ўласнымі судамі. Вялікі князь ВКЛ абяцаў не ўмешвацца ў справы праваслаўнай царквы. За баярамі і мяшчанамі прызнавалася права свабоднага выезду з гэтых зямель: «Теж полочаном всим жити в Полоцку добровольно, покуль хто хочет; а будет ли которому Полочанину от нас насильство, нам его силою не держати: ино ему путь чист, куды хто хочет, без каждое зачепки»⁴. [Большасць грамат утрымлівала палажэнне аб індывідуальнай адказнасці чалавека за зробленае злачынства. «Проступит ли отец, ино отца казнити; проступит ли сын, ино сына казнити, а сына за отцову вину не казнити, только того самого казнити, хто виноват будет», – гаварылася ў Полацкай грамаце 1511 г. Пры гэтым вялікі

князь ВКЛ вымушаны быў удакладняць: “А казнит полочаном по своему праву, а в то ся нам не вступатися”⁵.

Да таго часу, пакуль права і мараль як рэгулятары грамадскіх адносінаў былі блізкія па сваёй сутнасці і змесце, можна было абыходзіцца адным звычайным правам, характэрнай рысай якога была ідэя раўнапраўя вольных грамадзян і поўнай бяспраўнасці рабоў. Усе вольныя жыхары-домаўласнікі валодалі аднолькавай праваздольнасцю і маглі ўдзельнічаць у вырашэнні дзяржаўных спраў на вечавых сходах. Спалучэнне старых нормаў звычайнага права і новай праватворчасці асабліва выразна відаць у Рускай Праўдзе, міжнародных дагаворах старажытных беларускіх княстваў і іншых нарматыўных актах гэтага перыяду, якіх, на жаль, захавалася толькі невялікая частка. Так, вельмі характэрным у гэтым дачыненні з’яўляецца крывіцкі дагавор 1229 г., заключаны Смаленскім, Полацкім і Віцебскім княствамі з г. Рыгай і «Готскім берагам» аб добрасуседскіх адносінах і свабодным гандлі па ўсёй Заходняй Дзвіне і Балтыйскім узбярэжжы⁶. Гэтая дамова, якая была заключана на аснове ўзаемнасці і раўнапраўя, прадугледжвала ўсталяванне мірных адносінаў, вызначала адказнасць за здзейсненыя крымінальныя злачынствы на чужой тэрыторыі, гаварыла аб парадку і чарговасці спагнання купцамі доўгу, закранала пытанні судаводства і інш. Расійскі навуковец Л.У.Аляксееў з 36 артыкулаў Дагавора 1229 г. вылучыў 22 артыкулы больш старажытнага паходжання, што сведчыць аб старажытнасці і пераемнасці папярэдніх міжнародных адносінаў. Падобныя дагаворы заключаліся і пазней (у 1264, 1265 гг. і інш.). У тым ліку міжнародныя дагаворы перыядычна заключаліся з Маскоўскай дзяржавай. Добрасуседскія адносіны замацоўваліся ў шэрагу дагаворных грамад з Псковам, Вялікім Ноўгарадам і інш. Такім чынам, са старажытных часоў мелі месца традыцыйныя, даволі ўстойлівыя гандлёвыя і дыпламатычныя сувязі паміж беларускімі і іншымі дзяржавамі, якія замацоўваліся спецыяльнымі нарматыўнымі актамі.

З уварэннем Вялікага княства Літоўскага міжнародныя адносіны і міжнародная дагаворная практыка развіваюцца і ўдасканальваюцца. Цяпер ужо Полацкае і Віцебскае княствы заключаюць міжнародныя пагадненні сумесна з Вялікім княствам Літоўскім. Напрыклад, такі дагавор быў заключаны ў 1309 г. аб мірных адносінах з г.Рыгай, ў 1338 г. з Лівонскім ордэнам. З гэтых дагавораў бачна, што Полацкае і Віцебскае княствы выступаюць як аўтаномныя землі ў складзе Вялікага княства Літоўскага, прычым у дамове 1338 г. з Лівоніяй князі полацкі і віцебскі мянуюцца так, як і Гедзімін – каралямі. Апроч таго, паміж Полацкам і Рыгай заключаліся асобныя дагаворы, якія тычыліся толькі гандлёвых адносінаў. Напрыклад, адзін з такіх дагавораў вучоныя датуюць прыкладна паміж 1338 і 1341 гг. [3, 49]. Закрываюцца іншыя пагадненні, у тым ліку аб міры і супрацоўніцтве з многімі дзяржавамі, якія даволі часта

парушаюцца. Так, у “Хроніцы Быхаўца” узгадваецца пра парушэнне аднаго з такіх дагавораў “без кождае прычыны” вясною 1370 г. У 1371 г. паміж Вялікім княствам Літоўскім і Вялікім княствам Маскоўскім было заключана перамір’е, якое павінна было захоўвацца “ото спожына заговенья до Дмитриева дни”⁷. Аднак пазней аналагічныя дагаворы заключалі ўжо вялікія князі ВКЛ (напрыклад, дагаворы Вітаўта 1406 г., Жыгімонта Кейстутавіча 1439 г., Казіміра 1447 г. і інш.). Важным было тое, што ўсе гэтыя міжнародныя дагаворы аказалі значны уплыў на развіццё беларускага нацыянальнага права, узбагацілі яго пэўнымі тэрытычнымі распрацоўкамі⁸ [4, с.9].

Адносна ўнутранага права Вялікага княства Літоўскага, якое першапачаткова заставалася па сутнасці звычайным і не адмяняла старажытных звычаяў, патрэбна адзначыць, што аснову яго складала ўжо пісанае заканадаўства, якое дапаўняла звычайнае права, сістэматызавала яго і надавала агульнадзяржаўны характар. Аб гэтым гаворыцца ў грамата вялікага князя Альгерда 1359 г., якая патрабавала ў выпадку неўрэгуляванасці прававых адносінаў звяртацца да галавы дзяржавы, а іншыя справы разглядаць адпаведна звычаям: «Кгды в панстве нашом литовском земляне наши господарские трудность мають в росправе межи себе в спорах и недостатках вселяких, сумежных кривдах и покривдженях ... мы господар уставуем, ижбы от тол хоружии нашии в хоружствах своих таковыи спорности, то самое яко Крехове с тоуж моцою судили и суды свои в дело вводили, кром одзыву, а одзв по воле речы и обычаю давнему идеть до нас господаря»⁹.

Паступова на падставе цэнтралізацыйных працэсаў у ВКЛ складваецца больш аднастайнае пісанае агульнадзяржаўнае заканадаўства, у аснову якога было пакладзена звычайнае права старажытных беларускіх дзяржаў-княстваў. Заканадаўчымі органамі (вылікім князем, радай, а потым - соймам) прымаецца значная колькасць нарматыўных актаў - грамат (прывілеяў), шмат якіх дайшло да нашага часу. У зборніках археаграфічных камісій (Віленскай, Пецярбургскай, Кіеўскай) надрукаваны розныя віды грамат: дагаворныя, даравальныя, устаўныя, ільготныя, ахоўчыя, судныя, пазыўныя і г. д. Тыя граматы, якія мелі, несумненна, заканадаўчы характар, называліся звычайна “лістамі” або “прывілеямі”, хаця пад гэтымі назвамі дайшлі да нас вельмі розныя акты. Па змесце, значэнні, тэрыторыі дзейнасці і коле ахопліваемых законам асоб яны таксама адрозніваліся. Так, дзейне іх магло пашырацца на ўсю тэрыторыю дзяржавы (т. зв. агульназемскія граматы), магло ахопліваць асобныя землі, (абласныя граматы), або выдавацца асобным гарадам (гарадскія граматы), пэўным установам (напрыклад, цэрквам, манастырам), асобным класам, саслоўям (сялянам, духавенству, мяшчанам), групам асоб (татарам, яўрэям), а таксама прыватным асобам адносна падаравання зямельных угоддзяў, промыслаў, тытулаў, шляхецтва і г. д.

Можна некалькі ўмоўна вылучыць два важнейшыя перыяды прававога развіцця Вялікага княства Літоўскага – прывілейны і статутны¹⁰. Характэрнай асаблівасцю першага перыяду з’яўляецца прыняцце асобных нарматыўных прававых актаў у форме граматаў (прывілеяў). Хаця яны працягвалі выдавацца і пасля ўвядзення ў дзеянне Статута 1529 г., аднак з гэтага закона пачынаецца другі перыяд нарматворчасці, які адрозніваўся высокім узроўнем сістэматызацыі права і прыярытэтам кадыфікаванага закона. За час існавання ВКЛ была прынята значная колькасць разнастайных грамат, шэраг з якіх меў вельмі істотнае значэнне для далейшага развіцця прававой сферы дзяржавы. Асабліва гэта тычыцца агульназемскіх грамат, якія адлюстравалі ў сабе працэс фарміравання саслоўных правоў шляхты. Яны з’яўляліся заканадаўчымі актамі шырокага публічнага характару і складанага зместу, аднак перш за ўсё яны мелі канстытуцыйны характар, забяспечваючы сувярэнныя правы ВКЛ і рэгламентуючы правы і абавязкі не толькі шляхты, але іншых сацыяльных груп насельніцтва.

Найбольш актыўна агульназемскія граматы выдаваліся на працягу XV – XVI ст.ст. Першымі з іх былі граматы вялікіх князёў Альгерда 1359 г. і Ягайлы 1387 г. Апошнія тры граматы служылі падставай рэалізацыі Крэўскай уніі і былі выдадзены з мэтай заманьвання ў каталіцкую рэлігію. Сумесная грамата Ягайлы і Вітаўта 1413 г. таксама садзейнічала акалічванню насельніцтва ВКЛ, хаця мела прапагандысцкі характар і многія палажэнні толькі дэклараваліся (магчыма з мэтай задобрыць рымскую курыю пасля разгрому крыжакоў пад Грунвальдам у 1410 г.). Несумненным з’яўляецца канстытуцыйная накіраванасць і важнае дзяржаўна-прававое значэнне граматаў 1432, 1434 і 1447 гг.. У іх былі пацверджаны суверэнныя правы Вялікага княства Літоўскага, закладзены юрыдычныя падставы афармлення правоў і прывілеяў шляхецкага саслоўя, пакладзены пачатак афармлення запрыгоньвання сялян і інш. Гэтыя граматы закладвалі падставы і садзейнічалі развіццю канстытуцыйналізму. Апроч таго, у іх пачынаюць афармляцца спецыяльна-юрыдычныя паняцці, прынцыпы, нормы, інстытуты. Так, у грамаце 1434 г. абвешчаўся прынцып прымянення крымінальнага пакарання толькі ў судовым парадку і ў адпаведнасці з законам дзяржавы. Граматай Казіміра 1447 г. быў замацаваны адзін з найбольш важных прынцыпаў крымінальнага права – асабістая адказнасць кожнага чалавека за ўласную віну. Так, у арт. 4 прама гаварылася: «Також за проступку, какова ль коли проступить, ни хто иной, только тот виноватец, хто проступить, подлуг права христьянского иматъ быти казнен; штож ни жена за проступку мужа своего, а ни отец за проступку сына, а ни иной прироженный, а ни слуга, только олиж бы был причастник тое проступки...»¹¹. Са зместа артыкула відаць, што дзеянне гэтай нормы павінна распаўсюджвацца на ўсіх людзей у дзяржаве,

прычым як на шляхту, так і на простых людзей. Упершыню ў законе вызначаецца паняцце злачынства як супрацьпраўнага дзеяння – «праступка».

Выключнае дзяржаўна-правое значэнне мела грамата Аляксандра 1492 г., якая замацоўвала асновы грамадскага і дзяржаўнага ладу ВКЛ, пацвярджала суверэнiтэт дзяржавы і вяршэнства рады ва ўсіх справах дзяржавы. У гісторыка-прававой літаратуры апошняя мае назву “малая феадальная канстытуцыя”, бо яна абмяжоўвала ўладу манарха і фактычна вызначала яго прававое становішча як вышэйшай службовай асобы ў дзяржаве. Князь абавязваўся ў выпадку ўзнікнення рознагалосся пры абмеркаванні дзяржаўных спраў выконваць тое, што паралі паны-рада. У грамаце гаварылася, што ўсе дзяржаўныя пытанні і судовыя пастановы, якія былі вырашаны сумесна з радай, вялікі князь не мог “змяняць, выпраўляць або перапарадкоўваць”. У ёй рэгламентавалася права шляхты карыстацца “неабмежаванай вольнасцю выхаду з земляў Вялікага княства Літоўскага і інш., дзеля падшуквання лепшай фартуны і практыкавання ў вайсковых занятках, у якія-колечы чужаземныя краіны, толькі за выключэннем краін нашых ворагаў...”¹². Грамата замацоўвала таксама асноўныя прынцыпы міжнароднай палітыкі ВКЛ - падтрымліваць добрасуседскія адносіны з іншымі дзяржавамі, прытрымлівацца заключаных пагадненняў аб міры, саюзах, канфедэрацыях, не парушаць раней заключаных дагавораў. У ёй нават пералічваліся дзяржавы, куды традыцыйна пасылаліся пасольствы (Масковія, Заволжская Арда, Перакопская Арда, Валахія, Каралеўства Польскае, княства Мазавецкае, Прусія, Лівонія, Пскоў, Вялікі Ноўгарад, Цвер і Разань). У грамаце дэкларавалася неабходнасць выносіць справядлівыя судовыя рашэнні, перасцерагалася судзейская неаб’ектыўнасць, забаранялася хабарніцтва. Акрамя таго, нормы граматы закладвалі юрыдычныя падставы да уніфікацыі судаводства ў межах усёй дзяржавы. Сам князь абавязваўся разам з панамі-радай судзіць усіх людзей аднолькава, захоўваць парадак падсуднасці, у тэрмін разглядаць справы і выконваць судовыя пастановы.

Адным з самых важных перыядаў ў жыцці Вялікага княства Літоўскага з’яўляецца XVI ст., на працягу якога актывізуецца палітыка-прававая думка, развіваецца кнігадрукаванне (па некаторых звестках, у XVI ст. было выдадзена 16 юрыдычных кніг, у тым ліку Статут 1588 г., закон аб Галоўным суддзе (Трыбунале), праходзіць серыя дзяржаўных рэформаў, канчаткова афармляюцца саслоўныя правы шляхты, а сойм становіцца па сутнасці прадстаўнічым і заканадаўчым органам і інш. У гэты перыяд наглядаецца тэндэнцыя фарміравання вельмі яркага кола палітычных дзеячоў, мысліцеляў і правазнаўцаў (Францыск Скарына, Міхалан Літвін, Сымон Будны, Андрэй Волан, Мікалай Радзівіл Чорны, Астафій Валовіч, Леў Сапега і інш.), якія на падставе сусветных дасягненняў прававой навукі даследуюць праблемы дзяржавы і права, уносяць прапановы па ўдасканаленню грамадскіх адносін¹³.

Так, ідэя аб справядлівасці права займае значнае месца ў працах самага знакамітага беларускага гуманіста XVI ст. Ф.Скарыны. Ён сцвярджаў, што права ствараецца народам са «сваімі старэйшымі», выказваў думкі аб народным суверенітэце, якія пераклікаліся з тэорыяй натуральнага права і інш. Скарына лічыў, што права ў цэлым і асобныя законы павінны грунтавацца на звычайна пэўнай зямлі, быць справядлівымі, карыснымі народу і і мець мэтай дасягненне агульнага добра. У трактаце А.Волана “Аб палітычнай або грамадзянскай свабодзе” гаворыцца аб свабодзе, якую неабходна абароняць з дапамогай права, як важнейшай натуральнай уласцівасці чалавека. На яго думку, права павінна утрымліваць тры важнейшыя элементы – быць справядлівым, разумным і абараняць (быць гарантам) свабоды і роўнасці людзей. Шматлікія іншыя мысліцелі (напрыклад, прадстаўнікі рэфармацыйнага руху на Беларусі П.Гезка, М.Чаховіц, С.Будны, В.Цяпінскі і інш.) ужо непасрэдна займаліся праблемамі сутнасці права і найбольш дасканалы прававога рэгулявання грамадскіх адносін.

Вучоныя гэтага перыяду імкнуліся аб’яднаць прававую тэорыю з практыкай, што і знайшло практычную рэалізацыю пры ўдасканаленні папярэдняга заканадаўства (шматлікіх граматаў, Судзебніка 1468 г.) і стварэнні першых у Еўропе зводаў законаў, заснаваных на мясцовым праве і традыцыях народа - статутаў 1529, 1566, 1588 гг., якія былі напісаны на беларускай мове і змяшчалі нормы усіх галін тагачаснага права – канстытуцыйнага, адміністрацыйнага, грамадзянскага (у тым ліку рэчавага, абавязацельнага, спадчыннага, апякунскага і інш.), крымінальнага, працэсуальнага і нават прыродаахоўчага. Будучы законамі феадальнай дзяржавы, яны разам з тым уключалі шмат прагрэсіўных палажэнняў і нормаў. Асабліва такая тэндэнцыя праявілася ў Статуце 1588 г., у якім больш дакладана, чым у папярэдніх заканадаўчых актах, былі выкладзены прынцыпы абмежавання ўлады манарха, суверэнітэту дзяржавы, адзінства права на ўсёй тэрыторыі дзяржавы і адносна ўсіх свабодных людзей, прыярытэту пісанага права і шмат іншае. У Статуце мы знаходзім палажэнні і нормы, якія сведчаць аб тым, што заканадаўца імкнуўся прытрымлівацца прынцыпа справядлівасці і абараняць не толькі саслоўныя правы асобы, але і асабістыя правы і інтарэсы кожнага свабоднага чалавека. Невыпадкова ў яго артыкулах часта ўтрымліваюцца звароты: «да людзей вышэйшага стану і ніжэйшага стану», «як да багатых, так і да бедных». Увесь Статут пранізвала ідэя прававой дзяржавы, якая даволі дакладна была сфармулявана Львом Сапегам у яго прысвячэнні Жыгімонту III і ўсім саслоўям дзяржавы. Так, ён падкрэслівае, што ўсе людзі, у тым ліку службоўцы, павінны падпарадкоўвацца закону і нават «...сам господар пан наш жадное звирхности над нами заживати не может, одно только колько ему право допускаеть»¹⁴. Аб

гэтым сведчыць і заканадаўчае замацаванне Статутам прынцыпаў вяршыньства закону і падзела ўладаў на заканадаўчую, выканаўчую і судовую.

Патрэбна адзначыць, што ў XVI ст. не толькі звяртаецца ўзмоцненая ўвага на адзінства і незалежнасць дзяржавы, але і пачынае акрэслівацца ўяўленне аб адзіным грамадзянстве, бо пад тэрмінам «Літва» разумелася ўся дзяржава, палітыка-эканамічным цэнтрам якой была Беларусь, а пад назвай «літвін» — яе грамадзянін. Разуменне адзінага грамадзянства пачынае дамінаваць над рэлігійнымі плынямі ў дзяржаве. Статут дэклараваў, што правы даюцца асобам «...так латынскага закону, яко і греческаго», а вялікі князь прама абавязваўся «покой посполитый межы розорваными и розными людми в вере и набоженстве заховывать» (р. III, арт. 3). Увогуле шматлікія нормы Статута сведчаць аб яго гуманістычнай накіраванасці. Закон адмоўна ставіцца да паняцця «няволя», таму забараняе назву «чэлядзь нявольная», дэкларуе права жанчын свабодна, па сваёй волі выходзіць замуж і валодаць маёмасцю, забараняе цяжарную жанчыну прысуджаць да смяротнага пакарання, абараняе жыццё жанчыны двойной галоўшчынай і нават умешваецца ў прывілею царквы на развод мужа і жонкі (р.V). Гуманізм Статута бачны і ў тых артыкулах, якія прадугледжваюць вызваленне ад пакарання непаўналетніх злачынцаў, псіхічна хворых людзей і тых, хто знаходзіўся ў стане неабходнай абароны або крайняй неабходнасці. Адначасова павышаецца ўзрост крымінальнай адказнасці з 14 да 16 гадоў. Упершыню закон рэгламентуе, што шляхціц за забойства простага чалавека можа быць пакараны смерцю. Тым самым Статут паклаў пачатак рэалізацыі пастулата аб роўным пакаранні (незалежна ад саслоўнага становішча асобы) за забойства чалавека.

Статут 1588 г. замацаваў прынцып аддзялення судовай улады ад выканаўчай, права ўсіх людзей судзіцца статутнымі нормамаі («Вси подданные наши, так вбогие, якое и богатые, которого роду колве або стану были бы, ровно а одностайным писаным правом мають сужоны быти» - р. I, арт. 12), рэгламентаваў адказнасць асобы за здзейсненнае правапарушэнне толькі ў судовым парадку і ў адпаведнасці з законам (р. I, арт. 2). Пры вызначэнні меры пакарання суддзі абавязваліся ўлічваць усе абставіны справы, судзіць справядліва, адпаведна закону, а ў выпадку няўпэўненасці ў віне падсуднага - схіляцца да вызвалення яго ад пакарання. Ідэя прэзюмпцыі невінаватасці знайшла ў Статуце заканадаўчае замацаванне. У законе нават агаворвалася, што гэта тычыцца і простых людзей (р. 14, арт. 3). Зразумела, Статут па сутнасці быў законам феадальнай дзяржавы, таму ў ім шмат супярэчлівага: з аднаго боку ён абвясчаў самыя прагрэсіўныя ідэі і прынцыпы, а з другога – перш за ўсё абараняў інтарэсы феадалаў. Аднак, несумненна, што многія палажэнні і нормы Статута 1588 г. апырэдзілі свой час.

Патрэбна адзначыць, што на падставе дасягненняў прававой навукі ў XVI ст. былі праведзены дзяржаўныя рэформы (зямельная, адміністрацыйна-тэрытарыяльная, судовая і інш.). Менавіта пашырэнне ўплыву такога сацыяльнага рэгулятара як права, а таксама пашырэнне сферы прававога рэгулявання мела наступствам актывізацыю законатворчасці і рэфармаванне судовай сістэмы, у выніку якой з’явіліся адзеленыя ад выканаўчай улады суды для шляхты і былі заканадаўча замацаваны новыя прагрэсіўныя прынцыпы судаводства, у тым ліку саборнасць судовага працэсу з удзелам адвакатаў. Адна з нормаў Статута гаварыла аб тым, што ўдовам, сіратам і бедным людзям адвакаты павінны прызначацца бясплатна (р. IV, арт. 33).

Зараджэнне прававых інстытутаў прафесійных суддзяў, следчых (якімі фактычна сталі возныя), адвакатаў павялічвала у сваю чаргу патрэбу ў прафесійнай падрыхтоўцы юрыдычных кадраў – асобаў «у праве ўмеетных». Яна здзяйснялася рознымі шляхамі: навучаннем у заходнееўрапейскіх універсітэтах, праходжаннем практыкі ў дасведчаных юрыстаў, вучобай ва ўласных навучальных установах, у тым ліку ў прыватных школах («палестрах»). Так, даць веды ў вобласці права імкнуліся кальвінісцкія, арыянскія школы ў Слуцку, Іўе, Койданаве, Лоску, Нясвіжы, Навагрудку і іншых гарадах¹⁵. У XVI ст. адчыняецца Полацкі езуіцкі калегіум, які фактычна з’яўляўся вышэйшай навучальнай установай, бо меў нават права прысвойваць навуковыя ступені. У 1566 г. у Вільні была адчынена Светаянская школа цывільнага права, на базе якой пазней ствараецца універсітэт. У 1578 г. кароль Стэфан Баторый выдаў прывілей (зацверджаны 30.10.1579 г. булай папы Грыгорыя XIII), на падставе якога калегіум быў пераўтвораны ў акадэмію, што давала права прысвойваць вучоныя ступені (паводле прыблізных падлікаў з 1583 па 1781 гады выпускнікам было прысвоена 4076 навуковых ступеняў, у тым ліку 149 – па праву)¹⁶. Акадэмія мела філасофскі і тэалагічны факультэты, дзе вывучалася беларуская мова і кананічнае права (дзеянічалі дзве кафедры кананічнага права і дзве грамадзянскага права). Усё гэта садзейнічала развіццю прававой навукі і ўдасканаленню заканадаўства.

Пазней акадэмія перайшла пад апеку Адукацыйнай камісіі Рэчы Паспалітай, якая пераўтварыла яе ў вышэйшую навучальную ўстанову новага тыпу і з 1781 г пачала называцца Галоўная школа Вялікага княства Літоўскага. Пасля далучэння Беларусі да Расіі Галоўная школа Вялікага княства Літоўскага у 1803 г. была рэарганізавана ў Віленскі ўніверсітэт, вучоныя якога (І.Анацэвіч, М.Баброўскі, І.Даніловіч, І.Лялевель, Т.Чацкі, Ю.Ярашэвіч і інш.) у сваіх лекцыях і навуковых працах закраналі не толькі прававыя праблемы, але і пытанні, звязаныя з мінулым беларускага народа. У апошнія гады існавання з 47 прафесараў 36 былі ўраджэнцамі Беларусі і Літвы.

Шмат зрабіла ў галіне адукацыі і навукі Адукацыйная камісія Рэчы Паспалітай – амаль што першае ў Еўропе міністэрства адукацыі, у склад якога ўваходзілі такія знакамітыя вучоныя і палітычныя дзеячы як І.Храбтовіч, М.Пачабут, Г.Калантай, Я. Снядэцкі. Менавіта камісія правяла рэформу Віленскага ўніверсітэта, пераўтварыўшы яго з духоўнай ў свецкую ўстанову. Яна распрацавала новыя праграмы навучання ў духу ідэй асветніцтва і гуманізму. Значныя падставы для развіцця юрыдычнай навукі на Беларусі зрабілі апублікаваныя ў XVIII ст. з дапамогай Адукацыйнай камісіі заканадаўчыя акты з каментарыямі і заўвагамі да іх: храналагічны збор законаў Вялікага княства Літоўскага і Польшчы ў васьмі тамах—«Валюміна легум» (1732—1782 гг.), збор дакументаў па міжнароднаму праву ў трох тамах, выдадзены М. Догелем у 1758—1764 гг.; збор норм ваенна-крымінальнага права — «Артыкулы ваенныя» (Нясвіж, 1754 г.), а таксама кнігі розных навукоўцаў (Т. Млоцкага «Доказ асноў натуральнага права» (Вільня, 1779 г.), І.Страйноўскага «Навука аб натуральным і палітычным праве, палітычнай эканоміі і права народаў» (Вільня, 1785 г.) і інш. «Кніга законаў» уключала ў сабе як дзеючае заканадаўства, так і ўжо скасаваныя нарматыўныя акты, аднак неабходна адзначыць, што гэты збор нарматыўных дакументаў з'яўляўся неафіцыйным выданнем. У якасці крыніцаў права важнае значэнне для ВКЛ мелі прынятыя як дапаўненне да Статута 1588 г. законы 1648, 1693, 1744 і 1786 гг.

Права Рэчы Паспалітай таксама з'яўлялася вынікам узаемадзеяння навукі і практыкі. Заканадаўчым органам дзяржавы з'яўляўся сойм, пастановы якога дзяліліся на 3 групы: якія тычыліся ўсёй Рэчы Паспалітай; маючыя моц толькі ў Польшчы і тыя, што пашыраліся толькі на Вялікае княства Літоўскае. Варта адзначыць, што падчас працы сойма дэпутаты ад Польшчы альбо Вялікага княства Літоўскага маглі збірацца з мэтай узгаднення сваіх пазіцый на сумесныя нарады – «сесіі народаў». На працягу XVII ст., а асабліва ў XVIII ст. з мэтай рэфармавання дзяржавы прымаліся шматлікія нарматыўныя акты.

У другой палове XVIII ст. праявілася яўная тэндэнцыя больш дасканалага, прагрэсіўнага развіцця права Рэчы Паспалітай, што знайшло асаблівае адлюстраванне ў заканадаўчай дзейнасці Чатырохгадовага сойма (1788 — 1792 гг.). Так, у студзені 1791 г. прымаюцца новыя Кардынальныя правы, у якіх былі выкладзены асноўныя прынцыпы канстытуцыйнага ладу дзяржавы: Рэч Паспалітая абвяшчалася дзяржавай, у якой вяршэнства належыць закону, прынятаму соймам; рэгламентаваліся палітычныя свабоды - слова і друку, рэлігійных культаў. У красавіку 1791 г. сойм прымае закон «Гарады нашыя каралеўскія вольныя у дзяржавах Рэчы Паспалітай», які значна пашырыў эканамічныя, палітычныя і асабістыя правы мяшчан. Так, мяшчане атрымалі права асабістай недатыкальнасці, маглі прадстаўляць свае інтарэсы ў соймавых камісіях пры разглядзе пытанняў, якія тычыліся гарадоў і інш. Аднак вяршыняй

заканадаўчай дзейнасці Чатырохгадовага сойма з'явілася Канстытуцыя Рэчы Паспалітай 1791 г., якая ўпершыню абвясціла, што ўлада ў дзяржаве бярэ пачатак з волі народа, які сам забяспечвае абарону дзяржавы і яе суверэнітэт. Абвясціўся падзел улады на заканадаўчую, выканаўчую і судовую, а сойм становіўся пастаянна дзеючым заканадаўчым органам. Грамадзяне аб'яўляліся абаронцамі цэласнасці дзяржавы і народных свабод. Вельмі важным было канстытуцыйнае палажэнне аб тым, што дабрабыт народа «залежыць ад усталявання і дасканаласці народнай Канстытуцыі», увёўшы ў дзеянне якую ёсць магчымасць ўсталяваць «незалежнасць знешнюю і вольнасць унутраную народа». Аднак, Канстытуцыя дзейнічала нядоўга і рэалізаваць яе палажэнні належным чынам не ўдалося.

Пасля распаду Рэчы Паспалітай і далучэння Беларусі да Расіі зачыняецца Полацкая акадэмія, а затым Віленскі ўніверсітэт. Навуковыя юрыдычныя праблемы, у тым ліку датычныя прававой гісторыі Беларусі, з гэтага часу даследаваліся ва ўніверсітэтах Пецярбурга, Масквы, Кіева, Варшавы. Напрыклад, пытанні гісторыі дзяржавы і права Беларусі закраналіся ў працах А.Каравіцкага, Ю.Ярашэвіча, М.Кастамарава, М.Уладзімірскага-Буданава, М.Дашкевіча, М.Доўнар-Запольскага, Р. Дземчанкі, М.Каяловіча, І. Лапо, Ф.Леантовіча, М.Любаўскага, М.Максімейкі, І. Маліноўскага, Т. Чацкага, М. Ясінскага, Т.Нарбута і інш. Несумненнай заслугой вучоных з'яўляецца апублікаванне шматлікага гістарычнага дакументальна-прававога матэрыялу, на падставе якога і праводзіліся тэарэтычныя даследаванні. Самыя значныя з іх: «Беларускі архіў старажытных граматаў» пад рэдакцыяй І. І. Грыгаровіча (ч. 1, 1824 г.); «Зборнік Муханава» (1836 г.); «Акты, якія адносяцца да гісторыі Заходняй Расіі», т. 1—5 (1846—1853 гг.); «Акты, выдаваемыя Віленскаю археаграфічнаю камісіяю», т. 1—39 (1865—1915 гг.), «Гісторыка-юрыдычныя матэрыялы...», в. 1—32 (Віцебск, 1871—1906 гг.); «Акты, якія адносяцца да гісторыі Паўднёвай і Заходняй Расіі...», т. 1—15 (1863—1892 гг.); «Русская историческая библиотека», т. 1—39 (1872—1927 гг.) і інш. Асабліва заслуга ў даследаванні прававой гісторыі Беларусі належыць беларускаму вучонаму-юрысту Ігнату Даніловічу, які з верасня 1814 г. выкладаў у Віленскім ўніверсітэце мясцовае (г.зн.беларуска-літоўскае) права. Ён выявіў і апублікаваў шэраг помнікаў права. Так, у 1826 г. апублікаваў Судзібнік 1468 г., падрыхтаваў да друку Статут 1529 г., а таксама збор дакументаў «Скарбец дыпламатаў» (Вільня, 1860—1862 гг.), у якім змешчаліся вытрымкі ці апісанне 2383 актаў па гісторыі дзяржавы і права Беларусі і Літвы.

Характэрнай рысай гэтага перыяду з'яўлялася перавага дзеяння агульнарасійскага права, прычым многія выхадцы з Беларусі ўнеслі значны ўклад у яго развіццё (У.Д. Спасовіч і Л.І.Петражыцкі і інш.). Аднак амаль да сярэдзіны XIX ст. на тэрыторыі Беларусі з пэўнымі абмежаваннямі працягваў

дзеінічаць Статут ВКЛ 1588 г. Адначасова пасля далучэння Беларусі да Расіі ўводзіліся ў дзеянне заканадаўчыя акты Расійскай імперыі («Жалованная грамата дворянству» 1785 г., «Жалованная грамата городам» 1785 г. (у сувязі са скасаваннем магдэбургскага права на Беларусі), «Устав благочиния» 1782 г., «Учреждение для управления губерний» 1775 г. «Наставление губернаторам» 1764 г. і інш.). Прымаліся таксама спецыяльныя заканадаўчыя акты адносна кіравання губернямі (указы імператара ад 21.9. 1799 г., ад 16.8.1802 г.), зменаў у адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзеле і г.д. Указам ад 23 чэрвеня 1794 г. была ўведзена «рыса аседласці» для яўрэяў, якая ўключала беларускія і частку украінскіх губерняў. У 1826 г. у кантэксте працы кваліфікацыйнай камісіі М.Спяранскага па падрыхтоўцы Зводу законаў Расійскай імперыі пачалася праца па падрыхтоўцы Зводу мясцовых законаў заходніх губерняў пад кіраўніцтвам І.Даніловіча, якая ў асноўным была завершана у 1834 г. (па некаторых раздзелах вялася да 1837 г.). Аднак падрыхтаваны праект не быў уведзены ў дзеянне (асобныя нормы былі ўключаны ў агульнадзяржаўны Звод законаў) у сувязі з супраціўленнем палітыкі самаўладдзя і паўстаннямі 1830-1831 гг. ў Беларусі. Пасля чаго пачалася больш актыўна ажыццяўляцца русіфікатарская палітыка царызму: спецыяльнымі указамі была забаронена назва «Беларусь» і ўведзена новая назва - «Северо-западный край» (1841 г.), забаронена уніяцкая царква (1839 г.), справаводства пераведзена на рускую мову, канчаткова адменена дзеянне Статута 1588 г. (25 чэрвеня 1840 г.) і інш. Фіналам такой палітыкі стаў указ ад 18 снежня 1842 г. адносна «преобразования северо-западных губерний» і указ ад 20 студзеня 1848 г. аб закрыцці Камітэта па справах заходніх губерняў, якімі рэгламентавалася «дела по этим губерниям подчинить общеустановленному порядку». З гэтага часу на Беларусі дзейнічала толькі расійскае заканадаўства. Так, з 1 мая 1846 г. было ўведзена ў Расіі «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных», адносна якога памешчыкі захоўвалі права суда над сялянамі, а суды мелі права прымяняць самыя жорсткія пакаранні (да сялян і мяшчан маглі прымяняцца катаржныя работы, біццё розгамі, пугамі, палкамі).

Кардынальныя змены ў Расіі адбыліся ў другой палове XIX ст. ў сувязі са значнымі дзяржаўнымі рэформамі. 19 лютага 1861 г. быў прыняты Маніфест аб вызваленні сялян ад прыгонніцтва, агульныя і мясцовыя палажэнні, а таксама іншыя заканадаўчыя акты адносна правядзення сялянскай рэформы (усяго было выдадзена 17 актаў), 20 лістапада 1864 г. прымаюцца чатыры Судовыя уставы адносна правядзення судовай рэформы, 16 чэрвеня 1870 г. прымаецца Гарадавое палажэнне аб гарадской рэформе і г.д. Аднак, асаблівае гэтых прававых актаў было тое, што яны ўводзіліся ў дзеянне на ўскаінах Расіі (якой была і Беларусь), як правіла, значна пазней і з пэўнымі агаворкамі і выключэннямі. Напрыклад, Гарадавое палажэнне было ўведзена ў Беларусі ў 1875 г., пачатак земскай

рэформы 1864 г. быў пакладзены Палажэннем ад 2 красавіка 1903 г. і толькі указам ад 14 сакавіка 1911 г. ў беларускіх губернях з пэўнымі папраўкамі і змяненнямі было канчаткова ўведзена Палажэнне аб земствах.

Значнымі зменамі ў дзяржаўна-палітычным жыцці і праве Расійскай імперыі быў адзначаны пачатак ХХ ст. Вельмі важнымі заканадаўчымі актамі сталі царскі Маніфест ад 6 жніўня 1905 г. аб утварэнні Дзяржаўнай думы і прынятае адначасова Палажэнне аб выбарах у Дзяржаўную думу, па якіх беларускія губерні мелі права выбіраць дэпутатаў (Віленская, Гарадзенская, Магілёўская – па 7; Віцебская - 6; Мінская – 9). Важнае значэнне меў Царскі Маніфест ад 17 кастрычніка 1905 г. «Аб удасканаленні дзяржаўнага парадку» і іншыя заканадаўчыя акты, прынятыя пад час першай рускай рэвалюцыі і пазней. Напрыклад, на падставе ўказа ад 9 лістапада 1906 г., законаў ад 14 ліпеня 1910 г. і 29 чэрвеня 1911 г. у Расіі пачалася т. зв. сталыпінская аграрная рэформа, накіраваная на ўдасканаленне зямельных адносін.

На жаль, прагрэсіўная змены ў расійскім праве былі спынены першай сусветнай вайной, пад час якой быў прыняты шэраг надзвычайных законаў (адносна ўвядзення ваеннага становішча і інш.), а Беларусь панесла вельмі цяжкія страты. Пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. у Расіі пэўны перыяд дзейнічалі пастановы Часовага расійскага ўраду. Пачалася ліквідацыя імперскай дзяржаўна-прававой сістэмы, а разам з гэтым - працэс адраджэння беларускай дзяржаўнасці і нацыянальнага права.

На пачатку ХХ ст., калі актывізаваўся рэвалюцыйны і нацыянальна-вызваленчы рух, праблема беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці аказалася ў фокусе палітычнай барацьбы. У выніку гэта прывяло да адбудовы беларускай дзяржаўнасці: у сакавіку 1918 г. абвясціла Беларуска-Народная Рэспубліка, а 1 студзеня 1919 г. – Беларуска-Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка (у Маніфесце Часовага Рабоча-сялянскага ўраду ад 1 студзеня 1919 г. рэспубліка называлася па-рознаму – Беларуска-Савецкая Незалежная Рэспубліка, Сацыялістычная Савецкая Працоўная Рэспубліка Беларусі, а ў адпаведнасці з першай беларускай Канстытуцыяй ад 3 лютага 1919 г. – Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Беларусі). Аднак, па указанню ЦК РКП(б) у лютым 1919 г. ствараецца аб'яднаная Літоўска-Беларуская ССР, якая праіснавала некалькі месяцаў.

Пасля паўторнага абвясчэння Беларускай ССР у 1920 г. заканадаўства рэспублікі перш за ўсё было накіравана на аднаўленне разбуранай працяглымі войнамі народнай гаспадаркі, на ўмацаванне савецкіх органаў улады і стварэнне савецкага дзяржаўнага апарата. Як і раней, на тэрыторыі Беларусі працягвалі дзейнічаць нарматыўныя акты РСФСР. Аднак па меры ўмацавання дзяржаўнага апарата рэспублікі ўсё актыўней пачынаюць працаваць заканадаўчыя органы БССР (з'езд Саветаў, ЦВК і СНК). У гэты перыяд разам з прамым дзеяннем

нарматыўных актаў РСФСР часам у некаторых з іх мелася агаворка, што іх дзеянне пашыраецца на тэрыторыю іншых савецкіх рэспублік. Так, УЦВК РСФСР 30 кастрычніка 1922 г. прыняў новы Кодэкс законаў аб працы, у арт. 5 якога адзначалася, што гэты закон распаўсюджваецца на тэрыторыю ўсіх саюзных рэспублік без усялякага спецыяльнага пацверджання.

У 20-я гады, у перыяд нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва Беларусі актывізаваліся навуковыя даследаванні ў галіне права. У першую чаргу гэты было звязана з адкрыццём у 1921 г. Беларускага дзяржаўнага універсітэта, які складаўся з трох факультэтаў: рабочага, медыцынскага і грамадскіх навук. У складзе апошняга функцыяніравала чатыры аддзяленні – грамадска-педагагічнае, літаратурна-лінгвістычнае, эканамічнае і прававое. У сувязі з недахопам кадраў Наркамат адукацыі РСФСР накіраваў у БССР групу вучоных. Значны ўклад у развіцце гісторыка-прававой навукі Беларусі ў гэты перыяд унёс першы рэктар БДУ У.І.Пічэта. Першымі выкладчыкамі на прававым аддзяленні былі Г.С.Гурвіч (савецкае дзяржаўнае права), В.Н.Дурдзянеўскі (дзяржаўнае права буржуазных краін), М.Б.Кроль (судовая псіхіятрыя), І.Т.Цітоў (судовая медыцына), М.О.Грэдзінгер (грамадзянскае права і працэс), Б.В.Чрэдзін (рымскае права) і інш. У 1925/1926 навучальным годзе на факультэце працавала ўжо 12 прафесараў: У.І.Пічэта, С.Я.Вольфсан, А.В.Гарбуноў, М.О. Грэдзінгер, В.Н. Дурдзянеўскі, Я.В.Доўнар-Запольскі, С.Я.Кацэнбоген, Н.Н. Краўчанка, Н.А.Прыляжаяў, В.Н.Перцаў, В.Н.Шыраяў, Б.В.Чрэдзін, а таксама шэраг дацэнтаў і асістэнтаў (А.М.Арцымовіч, Ф.І.Гаўзэ, Н.А.Каноплін і інш.).

Прававыя даследаванні 20-х – 30-х гадоў былі адказам на пытанні, якія ставіла ў той час практыка савецкага дзяржаўнага будаўніцтва і правапрымяняльная дзейнасць. У адчыненым у 1922 г. Інстытуце беларускай культуры была створана камісія па савецкаму будаўніцтву (пераўтвораная потым у прававую секцыю). ЦВК і СНК БССР з мэтай атрымання ад навукоўцаў неабходных рэкамендацый даручылі Інбелкульту вывучэнне пытанняў дзяржаўна-прававога жыцця рэспублікі. Па указанню ЦВК рэспублікі Інстытут узяў на сябе функцыі вядучай Навуковай арганізацыі па даследаванні прычын злачыннасці, а па даручэнню СНК БССР - вывучаў прававыя праблемы землекарыстання і землеўладання, дзейнасці мясцовай гаспадаркі і іншыя пытанні дзяржаўна-прававога будаўніцтва ў Беларусі, уносіў прапановы па ўдасканаленню заканадаўства. Увогуле права Беларускай ССР гэтага перыяду з'яўлялася аднатыпным для ўсіх савецкіх рэспублік і было прызвана ўсялякімі сродкамі ўмацоўваць савецкую ўладу дзяржавы дыктатуры пралетарыату.

З канца 20-х гадоў у СССР пачынаюцца больш негатыўныя тэндэнцыя ў развіцці права, у тым ліку праяўляецца яўная тэндэнцыя ўзмацнення рэпрэсіўнага характара крымінальнага закона. На Беларусі пад кіраўніцтвам Кампартыі была арганізавана ідэалагічная кампанія барацьбы з нацыянал-

дэмакратызмам, наступствам чаго стала рэпрэсіраванне шэрага вучоных (У.І. Пічэта, Г.Е.Парэчін, Н.М. Гуткоўскі, В.Д. Дружчыц і інш.), і як вынік - скарачэнне навуковых даследаванняў. Новыя нарматыўныя акты, змены і дапаўненні ў заканадаўства ў перадаенны перыяд прымаліся і ўносіліся адпаведнымі органамі СССР. Заканадаўчыя органы БССР у асноўным толькі дубліравалі нарматыўныя акты СССР. У Канстытуцыі СССР 1936 г. увогуле гаварылася аб поўнай адпаведнасці ёй рэспубліканскіх канстытуцый, з чаго вынікала і адпаведнасць іншых нарматыўных актаў савецкіх рэспублік.

Цяжкі ўрон панесла прававая навука Беларусі і ў Вялікую Айчынную вайну, на працягу якой дзейнічалі надзвычайныя нарматыўныя акты СССР. Пасля вызвалення тэрыторыі Беларусі ад нямецка-фашыскай акупацыі ўзнаўляецца дзейнасць заканадаўчых органаў БССР (Вярхоўнага Савета і яго Прэзідыума). У жніўні 1944 г. пачалося ўзнаўленне дзейнасці Акадэміі навук БССР і Мінскага юрыдычнага інстытута, які ў 1954 г. был пераўтвораны ў юрыдычны факультэт Белдзяржуніверсітэта.

У другой палове 50-х гадоў у СССР пачаўся працэс адмены дробязнай апекі над рэспублікамі з боку саюзных органаў і пашырэння правоў саюзных рэспублік, у тым ліку і ў галіне законатворчасці. Асабліва гэта было характэрным ў перыяд так званай «хрушчоўскай адлігі». У рэчышчы агульнасаюзнага заканадаўства распрацоўваюцца і прымаюцца новыя законы, у тым ліку і кодэксы, практыка прыняцця якіх была адноўлена. Увогуле ж права Беларускай ССР развівалася ў адпаведнасці з агульнасаюзнымі прававымі тэндэнцыямі пад кіраўніцтвам і кантролем Камуністычнай партыі. Калі ў першыя пасляваенныя гады заканадаўства СССР і БССР было накіравана на ўзнаўленне разбуранай вайной народнай гаспадаркі, то ў наступныя гады, як дэкларатыўна аб'яўлялася ў пастановах КПСС, – на «ўсебаковае разгортванне і ўдасканаленне сацыялістычнай дэмакратыі». Вельмі характэрнымі нарматыўнымі актамі, якія адлюстроўваюць сутнасць дадзенага этапа развіцця савецкай дзяржаўнасці, з'яўляліся сумесныя пастановы ЦК КПСС і Савета Міністраў СССР, а таксама пастановы ЦК КПСС, Савета Міністраў СССР і УЦСПС – вышэйшага кіраўніцтва прафсаюзамі СССР. Гэтыя спецыфічныя акты прымаліся не толькі ў сувязі з вырашэннем агульнасаюзных задач, але і непасрэдна закраналі пытанні дзейнасці рэспублікі. Напрыклад, па пастанове ЦК КПСС і Савета Міністраў СССР ад 21 лютага 1957 г. «Аб мерах уздыму сельскай гаспадаркі Беларускай ССР» былі спісаны дзяржаўныя даўгі калгасаў, павышаны нарыхтоўчыя і закупныя цэны на бульбу і інш.

У развіцці заканадаўства Беларускай ССР 50 - 80-х гадоў ХХ ст. характэрнымі былі наступныя накірункі: працягвалі дзейнічаць на тэрыторыі рэспублікі агульнасаюзныя нарматыўныя акты; у сувязі з размежаваннем кампетэнцыі СССР і саюзных рэспублік, рэгламентаванай саюзным

канстытуцыйным законам, у СССР прымаліся Асновы заканадаўства СССР і саюзных рэспублік, якія ўсталёўвалі асноўныя прававыя прынцыпы, паняцці і палажэнні адпаведных галінаў права, а паводле гэтых законаў рэспублікі прымалі новыя ўласныя кодэксы і пераглядалі дзеючыя законы; у межах сваёй кампетэнцыі ў БССР прымаліся ўласныя нарматыўныя акты. Аднак увогуле, як і ў папярэдні перыяд, дзейнічала адзінае савецкае права з яго характэрнымі рысамі і асаблівасцямі, накірункі развіцця якога вызначала КПСС. Як адзначае Г.А.Васілевіч адносна канстытуцыйнага заканадаўства, чатыры канстытуцыі БССР, прынятыя за ўвесь савецкі перыяд, замацоўвалі толькі адну пануючую ідэлогію, адпаведна якой усё было падпарадкавана інтарэсам сацыялістычнага і камуністычнага будаўніцтва. Многія падканстытуцыйныя акты і партыйныя рашэнні фактычна мелі перавагу перад Канстытуцыяй і “амаль што усе нормы гэтых канстытуцый былі дэкларацыйныя, а палажэнні важнейшых міжнародных дакументаў аб правах і свабодах чалавека і грамадзяніна адлюстроўваліся слаба”¹⁷.

Яксны новы этап развіцця айчыннага права, які праявіўся ва усіх яго галінах і асабліва ў канстытуцыйным праве, пачаўся з абвяшчэннем Дэкларацыі аб суверэнітэце БССР 1990 г. У сувязі з пераадоленнем уяўленняў, несумясцімых з каштоўнасцямі прававой дзяржавы, працяглася істотныя змены само паняцце права і яго сутнасць. У гэты перыяд аб’яднання намаганні беларускіх вучоных–юрыстаў былі скіраваны на выпрацоўку тэарэтычных падстаў, шляхоў і сродкаў ажыццяўлення прававой рэформы, у тым ліку - на пошук найбольш эфектыўных сродкаў рэфармавання грамадскіх адносін у мэтах забеспячэння паступальнага развіцця Рэспублікі Беларусь.

У прававым развіцці Беларусі 90-х гадоў ХХ ст. можна таксама вылучыць пэўныя этапы, характэрныя рысы і тэндэнцыі. Першы этап якасна новага развіцця беларускай дзяржаўнасці, на які аказалі ўплыў не толькі змяненні ў эканоміцы, палітыцы, сацыяльнай сферы рэспублікі, але і агульныя тэндэнцыі развіцця краін СНД і сусветнага супольніцтва ў цэлым, адзначыўся, галоўным чынам, заканадаўчым афармленнем абноўленай суверэннай сістэмы органаў дзяржаўнай улады Рэспублікі Беларусь і ўдасканаленнем грамадскіх адносін. За два гады, з 1990 г. па май 1992 г., Вярхоўны Савет прыняў 153 новыя заканадаўчыя акты, у тым ліку акты канстытуцыйнага характара: «Аб наданні статусу канстытуцыйнага закона Дэкларацыі Вярхоўнага Савета Беларускай ССР», «Аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі», «Аб народным галасаванні (рэферэндуме)», «Аб асноўных прынцыпах народаўладдзя ў БССР», «Аб забеспячэнні палітычнай і эканамічнай самастойнасці Беларускай ССР» і інш. На гэтым этапе характэрнай была важнейшая тэндэнцыя - актыўнае абнаўленне заканадаўства з мэтай яго дэмакратызацыі і прыстасавання да новых умоў сацыяльна-эканамічнага і

палітычнага жыцця дзяржавы. Адначасова азначылася тэндэнцыя прывядзення нацыянальнага права ў адпаведнасць з нормамі міжнароднага права, асабліва ў вобласці правоў чалавека.

Другому этапу, якія пачаўся з увядзеннем ў дзеянне Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь 1994 г., заклаўшай падставы для далейшага нацыянальнага прававога развіцця, было ўласцівым інтэнсіўнае абнаўленне папярэдняга заканадаўства з выкарыстаннем не толькі назапашанага ўласнага вопыту па стварэнні нарматыўных прававых актаў, але і запазычання найболей прагрэсіўных і адпавядаючых уласнай гістарычнай пераемнасці ідэй, прынцыпаў і нормаў, выпрацаваных сусветным супольніцтвам. Прычым канец ХХ ст. характарызаваўся ўжо не толькі ўнясеннем значных змяненняў у дзеючыя нарматыўныя прававыя акты, але і актыўнай кадыфікацыйнай дзейнасцю.

Такім чынам, паэтапнае развіццё айчыннага права адлюстравала ў сабе ўвесь складаны працэс эвалюцыі грамадства і дзяржавы, на працягу якога паступальна ў прагрэсіўным накірунку развівалася заканадаўства, а роля і значэнне права, як каштоўнага сацыяльнага рэгулятара, пастаянна ўзрастала. У сувязі з тым, што права бесперапынна змяняецца, актуальным застаецца і зараз, на этапе пабудовы сацыяльнай дэмакратычнай прававой дзяржавы, неабходнасць навуковых пошукаў у сферы права з мэтай яго далейшага ўдасканалення.

---

¹ Юхо Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі: Вучэб.дапам. / Я.А. Юхо. - Мінск: «Універсітэцкае», 1992. – С.54.

¹ Пресняков, А.Е. Лекции по русской истории : в 2 т. / А.Е. Пресняков. – М. : Соцэргиз, 1938. – Т. 1 : Киевская Русь. – С.197.

³ Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права: Вуч. дапаможнік / Я.Юхо, А.Абрамовіч, Т.Доўнар, У.Сатолін. – Мінск: БДУ, 2000. – С.31.

⁴ Там жа. С.107.

⁵ Там жа. С.104-106.

⁶ Там жа. С. 34-42.

⁷ Там жа. С. 17.

⁸ Юхо Я. А. Міжнародныя дагаворы сярэднявечнай Беларусі / Я. А. Юхо // Беларускі гістарычны часопіс. - 2004. - № 11. - С.9.

⁹ Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права: Вуч. дапаможнік / Я.Юхо, А.Абрамовіч, Т.Доўнар, У.Сатолін. – Мінск: БДУ, 2000. – С.67.

¹⁰ Доўнар Т.І. Развіццё асноўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі ў XV-XVI стагоддзях. / Т.І.Доўнар. – Мінск: «Пропілеі», 2000. – С.205-206.

¹¹ Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права: Вуч. дапаможнік / Я.Юхо, А.Абрамовіч, Т.Доўнар, У.Сатолін. – Мінск: БДУ, 2000. – С.81.

¹² Там жа. С.85.

¹³ Гл.падраб.: Доўнар Т.І. Одроз прогресивних ідеја белоруских мислилаца у законоцима Велике литвинске кнежевине / Т.І.Доўнар // Политичка Ревіја. 2007. - № 1. - С.383- 405.

¹⁴ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Давед. Камент. / Беларус. Сав. Энцыкл.; Рэдкал.: І.П. Шамякін (гал.рэд.) і інш. - Мінск.: БелСЭ, 1989. – С.47.

¹⁵ Сокол С.Ф. Политическая и правовая мысль в Белоруссии XVI- первой половины XVII вв. / С.Ф. Сокол. - Минск: Наука и техника, 1984. - С. 33.

¹⁶ Шалькевіч В.Ф. Віленскі ўніверсітэт / В.Ф. Шалькевіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: ў 6 т. Т.2. / Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: Б.І.Сачанка (гал.рэд.) і інш. - Мінск: БелЭн, 1994. – С. 287.

¹⁷ Васілевіч Г.А. Канстытуцыйнае развіццё Беларусі ў XX стагоддзі / Г.А. Васілевіч // Беларускі гістарычны часопіс. 2003, № 1. - С.38.